

O konstrukci n -tých odmocnin kladných reálných čísel

LUDEK SPÍCHAL

Česká lesnická akademie, Trutnov

Ačkoliv v názvu článku není parabola zmíněna, bude to právě tato kuželosečka (popř. její zobecněná podoba), která nás jako pověstná červená nit bude provázet napříč celým textem. Připomeňme nejprve, že *regulární* (vlastní) *kuželosečky* jsou rovinné křivky vznikající průnikem kuželové plochy a roviny, která neprochází jejím vrcholem.

V článku se omezíme pouze na hyperbolu a parabolu, se nimiž se žáci středních škol seznamují jak v souvislosti s pojmem grafu funkce (lineárně lomené, resp. kvadratické), tak v oblasti analytické geometrie. Přestože jde v obou zmíněných oblastech matematiky o stejné druhy křivek, odlišný způsob zavedení (explicitně určené předpisy funkcí vs. rovnice kuželoseček v analytické geometrii) může znesnadnit vytvoření komplexního pohledu na kuželosečky, a to nezávisle na konkrétním způsobu jejich určení.

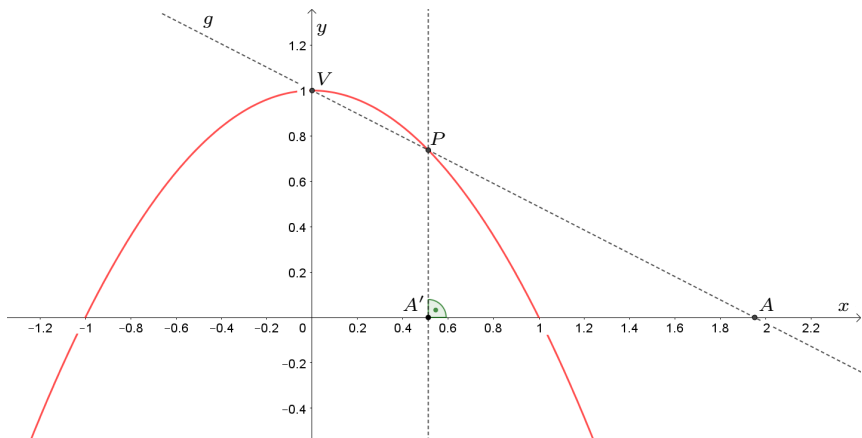
V článku si klademe za cíl ukázat na příkladu řešení konkrétního problému, kterým je konstrukce n -té odmocniny reálného čísla, kombinací obou přístupů. Výchozí kuželosečkou bude křivka určená rovnicí

$$y = 1 - x^2, \quad (1)$$

kterou budeme nazývat *jednotkovou parabolou* (obr. 1).

Příklad 1. Ukažme, že pomocí jednotkové paraboly je možné konstruovat převrácenou hodnotu reálného čísla $a \neq 0$, tj. nalézt hodnotu čísla $\frac{1}{a}$ (viz [1]).

Řešení. Při konstrukci převrácené hodnoty reálného čísla $|a| > 1$ (obr. 1) sestrojíme kolmici k ose x z průsečíku P jednotkové paraboly s přímkou g procházející vrcholem $V[0, 1]$ paraboly a bodem $A[a, 0]$. Kolmice protíná osu x v bodě bod A' , jehož x -ová souřadnice je, jak vzápětí ukážeme, převrácenou hodnotou čísla a , tj. $\frac{1}{a}$. Pro nenulové $|a| < 1$ bychom při konstrukci postupovali naopak, tj. od bodu A' k bodu A .

Obr. 1 Konstrukce převrácené hodnoty reálného čísla pomocí jednotkové paraboly

Přímka g určená body $V[0, 1]$ a $A[a, 0]$ má rovnici

$$g: y = 1 - \frac{x}{a}. \quad (2)$$

Souřadnici x průsečíku P získáme řešením rovnice

$$1 - x^2 = 1 - \frac{x}{a},$$

která má zřejmě jediný nenulový kořen

$$x = \frac{1}{a}.$$

V článku se budeme dále opírat o množinu křivek, které získáme zobecněním rovnice paraboly (1) ve tvaru

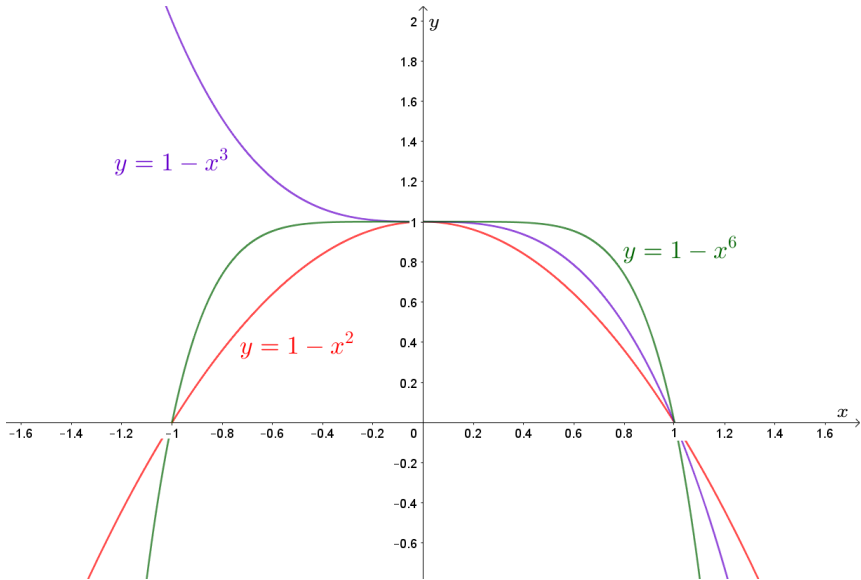
$$y = 1 - x^n, \quad (3)$$

kde $n \in \mathbb{N}$. Pro potřeby článku pro tuto třídu grafů *mocninných funkcí* zavedeme pojem *zobecněné jednotkové paraboly* (obr. 2), jednotková parabola pak bude speciálním případem rovnice (3) pro $n = 2$. Pro volbu $n = 1$ je zobecněná jednotková parabola totožná s přímkou $y = 1 - x$, která

představuje osu souměrnosti mezi zobecněnými jednotkovými parabolami určenými rovnicemi (3) a křivkami určenými rovnicemi

$$y = 1 - \sqrt[n]{x}, \tag{4}$$

kteří budeme nazývat *převrácené zobecněné jednotkové paraboly* (obr. 3).

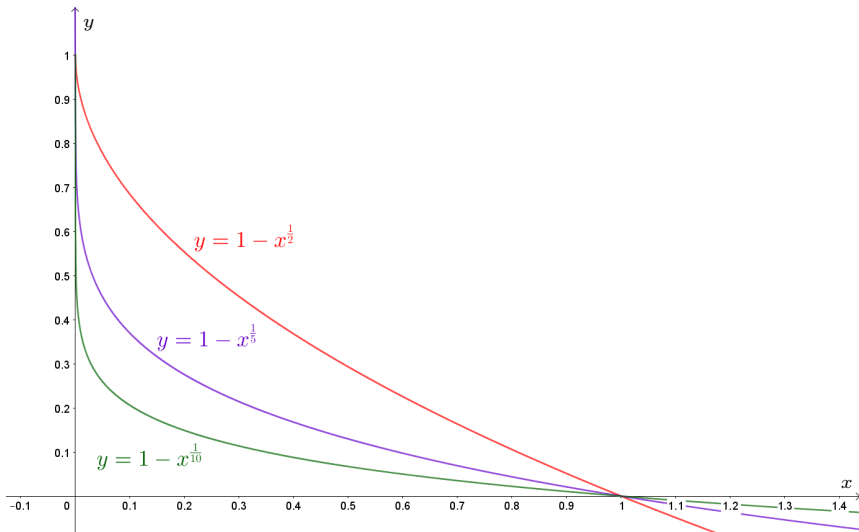

Obr. 2 Zobecněné jednotkové paraboly pro $n = 2$, $n = 3$ a $n = 6$

Cílem článku je ukázat, že výše zmíněnou konstrukci převrácené hodnoty reálného čísla a lze dále užitím křivek (3), resp. (4) rozšířit

- 1) na konstrukci n -té odmocniny z kladného reálného čísla a , tj. nalezení čísla $\sqrt[n]{a}$, $a > 0$, $n \in \mathbb{N}$,
- 2) na konstrukci $(n - 1)$ -ní odmocniny z kladného reálného čísla a^n , tj. nalezení čísla $\sqrt[n-1]{a^n}$, $a > 0$, $n \in \mathbb{N}$,

Tento cíl splníme v sekcích 2 a 3. Sekci 1 věnujeme některým jiným historicky zajímavým konstrukcím.

Obr. 3 Převrácené zobecněné jednotkové paraboly pro $n = \frac{1}{2}$, $\frac{1}{5}$ a $\frac{1}{10}$

1. Vybrané konstrukce druhé a třetí odmocniny

Připomeneme nyní několik vybraných geometrických konstrukcí druhé a třetí odmocniny. Dvě známé konstrukce druhé odmocniny (Eukleidova věta o výšce, Theodorova spirála) doplníme o dvě méně známé konstrukce třetí odmocniny (Nikomedova a Descartova) [2, 3].

1.1. Eukleidova věta o výšce

Podle Eukleidovy ¹⁾ věty o výšce pro obsah čtverce sestrojeného nad výškou pravoúhlého trojúhelníku platí, že je roven obsahu obdélníku sestrojeného z obou úseků přepony. V případě, že délky úseků na přeponě jsou 1 a dané číslo a , má výška pravoúhlého trojúhelníku délku $\sqrt{a}$ (obr. 4).

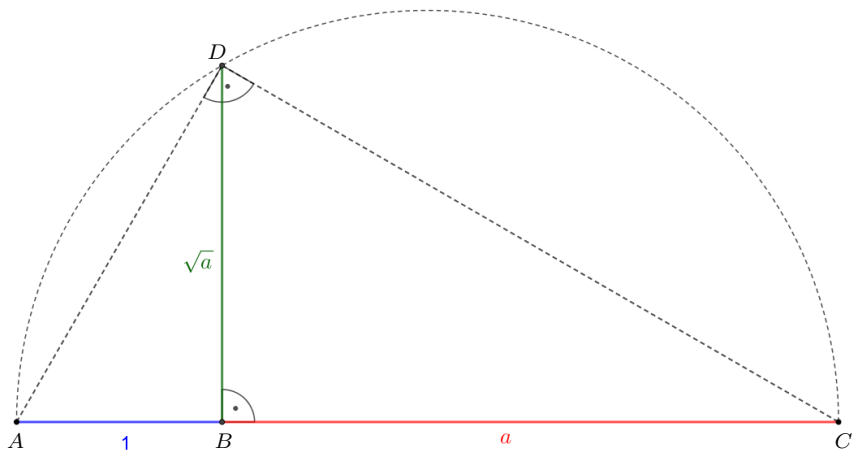
1.2. Theodorova spirála

Theodorovu ²⁾ spirálu tvoří posloupnost pravoúhlých trojúhelníků, když první z nich je současně rovnoramenný s odvěsnami o délce 1. Jednou z odvěsen každého „následujícího“ trojúhelníku je vždy přepona trojúhelníku

¹⁾Eukleidés (asi 325 př. n. l.–asi 260 př. n. l.) byl řecký matematik a geometr.

²⁾Theodóros z Kyrény (asi 340 př. n. l.–270 př. n. l.) byl řecký filosof a matematik.

„předcházejícího“, druhá odvěsna má délku 1 (obr. 5). Délky jednotlivých přepon pravoúhlých trojúhelníků tvoří posloupnost druhých odmocnin ze všech přirozených čísel $a \geq 2$.

Obr. 4 Konstrukce druhé odmocniny pomocí Eukleidovy věty o výšce

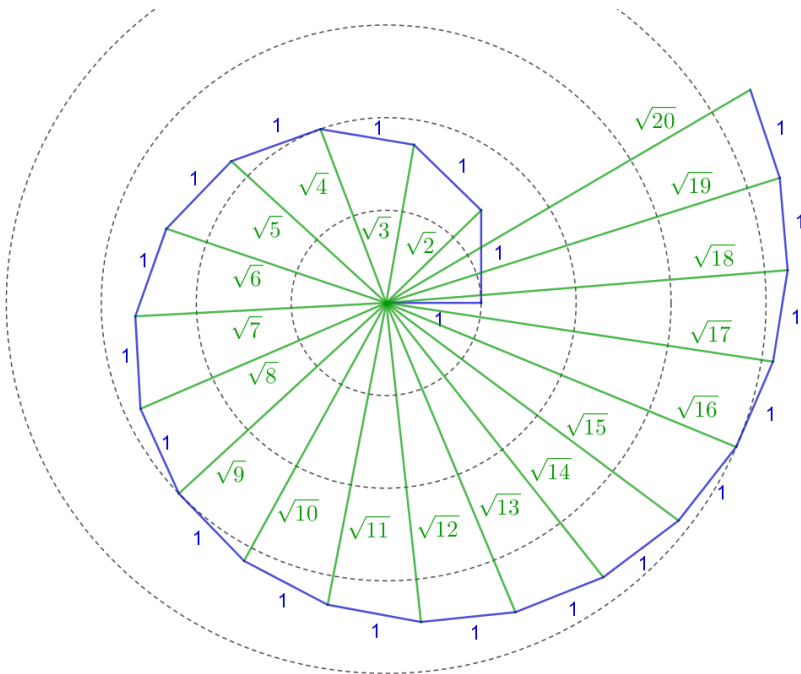
1.3. Nikomedova konstrukce třetí odmocniny

Nikomedova³⁾ konstrukce čísla $\sqrt[3]{a}$ v případě $0 < a < 4$ využívá rovno-ramenný trojúhelník ABC , který má ramena délky 1 a základnu délky $\frac{a}{4}$ (obr. 6). Nechť dále B je středem úsečky CD a E je průsečík polopřímky DA s přímkou procházející bodem C , která je rovnoběžná s úsečkou AB . Bod S leží na polopřímce BA a R je průsečík úseček DE a CS . Jestliže $|RS| = 1$, pak $|AS| = \sqrt[3]{a}$.

Zdůrazněme, že úsečku RS nelze sestrojít eukleidovsky, tj. užitím kružítka a pravítka. Při důkazu konstrukce si povšimněme, že $\triangle ABD \sim \triangle ECD$. Úsečka CE má délku $\frac{a}{2}$, neboť bod B je středem úsečky CD a úsečka AB je střední příčkou trojúhelníku ECD , tj. $|CE| = 2|AB| = \frac{a}{2}$. Dále platí, že $\triangle ECR \sim \triangle ASR$ a

$$\frac{\frac{a}{2}}{|CR|} = \frac{|AS|}{1}.$$

³⁾Nikomedes (asi 280 př. n. l.–210 př. n. l.) byl řecký matematik.

Obr. 5 Theodorova spirála

Podle Pythagorovy věty platí pro pravoúhlý trojúhelník SCM

$$(1 + |CR|)^2 = |CM|^2 + (|AM| + |AS|)^2.$$

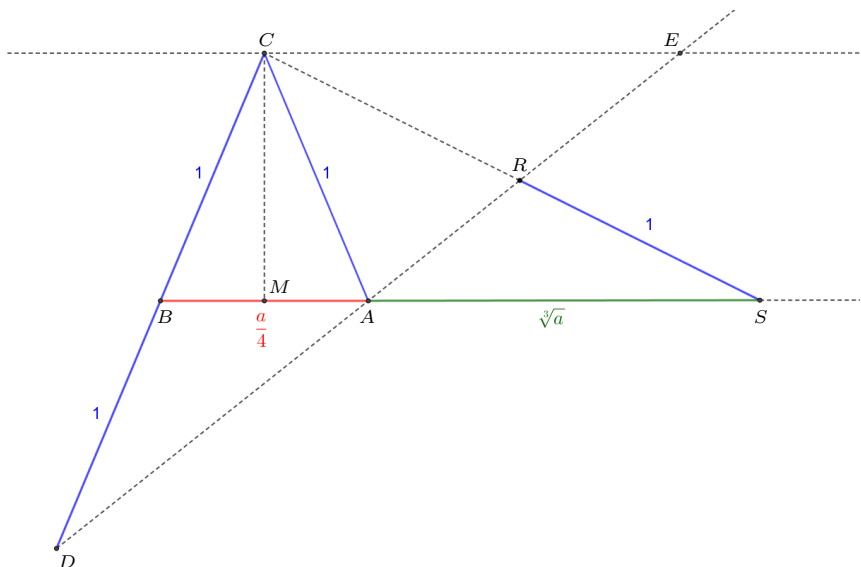
Pokud označíme $x = |AS|$ a dosadíme za $|CR| = \frac{a}{2x}$, $|CM| = \sqrt{1 - \frac{a^2}{64}}$, $|AM| = \frac{a}{8}$, pak po zjednodušení dostáváme rovnici

$$4x^4 + ax^3 - 4ax - a^2 = 0.$$

Přestože je předchozí rovnice 4. stupně, můžeme ji vyřešit z rozkladu

$$(x^3 - a)(4x + a) = 0,$$

podle kterého má rovnice právě dva reálné kořeny $x_1 = -\frac{a}{4}$, $x_2 = \sqrt[3]{a}$.

Obr. 6 Nikomedova konstrukce třetí odmocniny

1.4. Descartesova konstrukce třetí odmocniny

Descartesova ⁴⁾ konstrukce čísla $\sqrt[3]{a}$ pro dané reálné číslo $a > 0$ využívá kružnici se středem $S\left[\frac{a}{2}, \frac{1}{2}\right]$

$$\left(x - \frac{a}{2}\right)^2 + \left(y - \frac{1}{2}\right)^2 = \left(\frac{a}{2}\right)^2 + \left(\frac{1}{2}\right)^2, \quad (5)$$

soustavy Oxy (obr. 7). Ukažme, že pak $\sqrt[3]{a}$ je x -ovou souřadnicí průsečíku $P \neq O$ této kružnice a paraboly s rovnicí

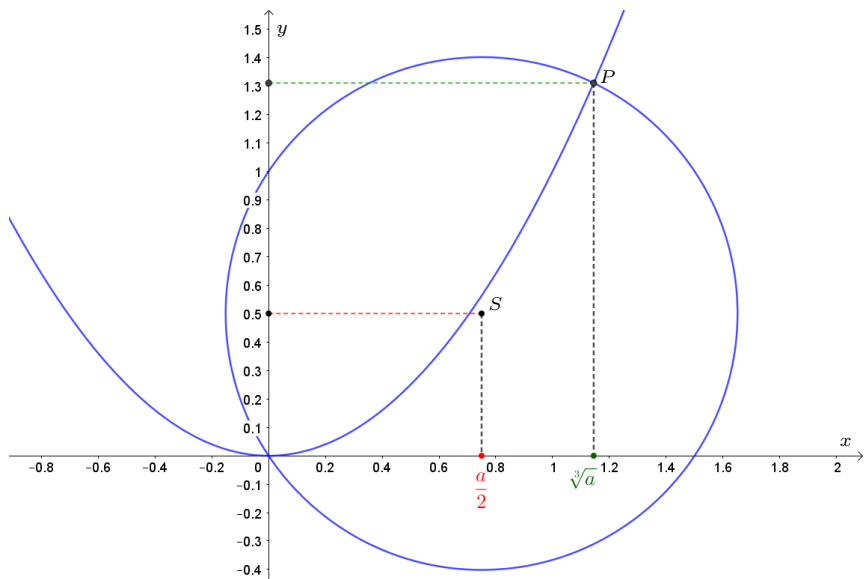
$$y = x^2. \quad (6)$$

Úpravou rovnice (5) a následným dosazením z rovnice (6) totiž dostaneme rovnici

$$x^4 - ax = 0 \quad \text{neboli} \quad x(x^3 - a) = 0, \quad (7)$$

takže reálnými kořeny rovnice (7) jsou právě čísla $x_1 = 0$, $x_2 = \sqrt[3]{a}$.

⁴⁾René Descartes (1596–1650) byl francouzský filosof, matematik a fyzik.

Obr. 7 Descartesova konstrukce třetí odmocniny

2. Konstrukce n -té odmocniny kladného reálného čísla a

Jednoduchá varianta konstrukce n -té odmocniny daného kladného reálného čísla a spočívá v určení průsečíku přímky s rovnicí $y = 1 - a$ a zobecněné jednotkové paraboly s rovnicí $y = 1 - x^n$. Je zřejmé, že hledanou n -tou odmocninou je x -ová souřadnice nalezeného průsečíku.

Uvedená konstrukce předpokládá použití zobecněných jednotkových parabol na intervalu $\langle 0; \infty \rangle$. Předpokládejme nyní, že budeme uvažovat zobecněné jednotkové paraboly zobrazené na uzavřeném intervalu $\langle 0; 1 \rangle$, kde předvedeme konstrukci n -té odmocniny pro dané číslo $a > 1$ (obr. 8). Polopřímka g zapsaná rovnicí (2) protíná zobecněné jednotkové paraboly určené rovnicemi (3) v bodech, jejichž x -ové souřadnice určíme vyřešením rovnice

$$1 - x^n = -\frac{1}{a}x + 1. \quad (8)$$

Po úpravě dostáváme rovnici

$$x \left(x^{n-1} - \frac{1}{a} \right) = 0$$

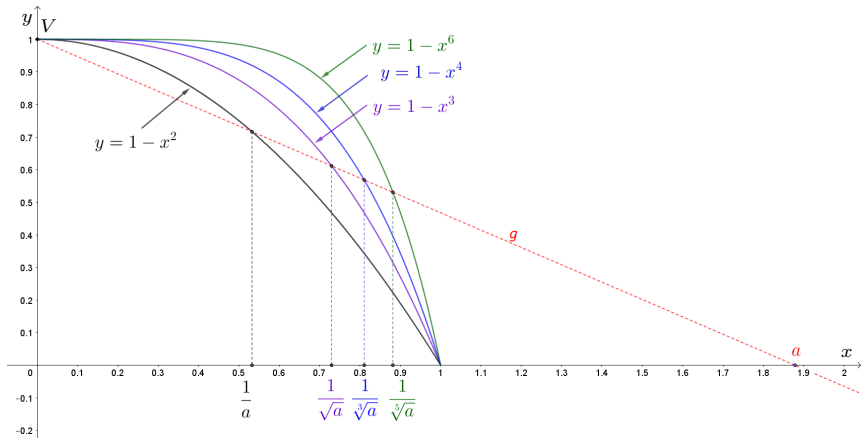

s nezápornými kořeny

$$x_1 = 0, \quad x_2 = \frac{1}{\sqrt[n-1]{a}}.$$

Průsečíky polopřímky g a zobecněných jednotkových parabol jsou tedy body

$$V[0, 1], \quad P\left[\frac{1}{\sqrt[n-1]{a}}, 1 - \frac{1}{\sqrt[n-1]{a^n}}\right].$$

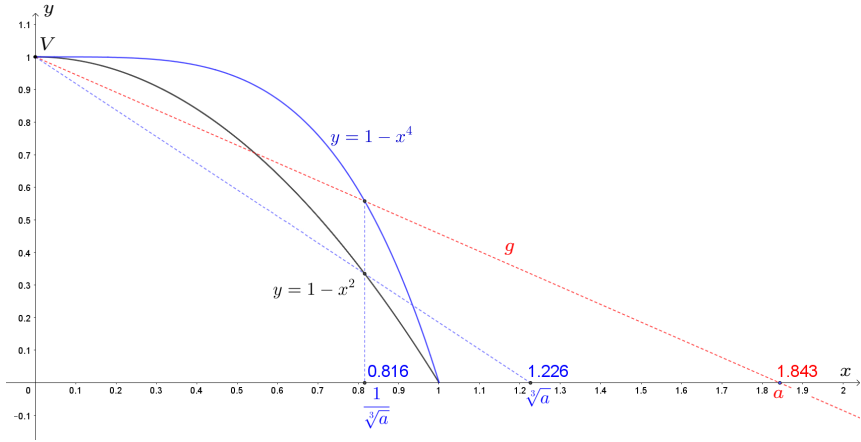

Obr. 8 Konstrukce převrácené hodnoty n -tých odmocnin reálného čísla $a > 1$ pomocí zobecněných jednotkových parabol

Výše provedený výpočet a konstrukce znázorněná na obr. 8 ukazují, že zobecněná jednotková parabola n -tého stupně umožňuje provést geometrickou konstrukci převrácené hodnoty $(n - 1)$ -ní odmocniny z kladného reálného čísla a , tj. hodnoty $\frac{1}{\sqrt[n-1]{a}}$. Zbylá část postupu spočívající v nalezení převrácené hodnoty k číslu $\frac{1}{\sqrt[n-1]{a}}$ odpovídá řešení příkladu 1. Při konstrukci n -té odmocniny reálného čísla a bychom tedy použili zobecněnou jednotkovou parabolou stupně $n + 1$. Na obr. 9 je tak znázorněna celá konstrukce třetí odmocniny čísla $a > 1$ pomocí zobecněné jednotkové paraboly stupně 4.

Úloha 1. Určete postup konstrukce n -té odmocniny daného reálného čísla $a \in (0; 1)$ pomocí zobecněné jednotkové paraboly řádu $n + 1$.

Úloha 2. Uvažujme bod $A[a, 0]$, kde $a \in (0; 1)$. Kolmice vztyčená v bodě A protne zobecněnou jednotkovou parabolou určenou rovnicemi (3) v bodě P . Přímka $g = \overleftrightarrow{PV}$, kde $V[0, 1]$ je vrchol zobecněné jednotkové paraboly, protne osu x v bodě $B[b, 0]$. Určete vzájemný vztah mezi čísly a, b .
(Řešení: $b = \frac{1}{a^{n-1}}$)

Obr. 9 Konstrukce třetí odmocniny čísla $a > 1$ pomocí jednotkové paraboly a zobecněné jednotkové paraboly stupně 4

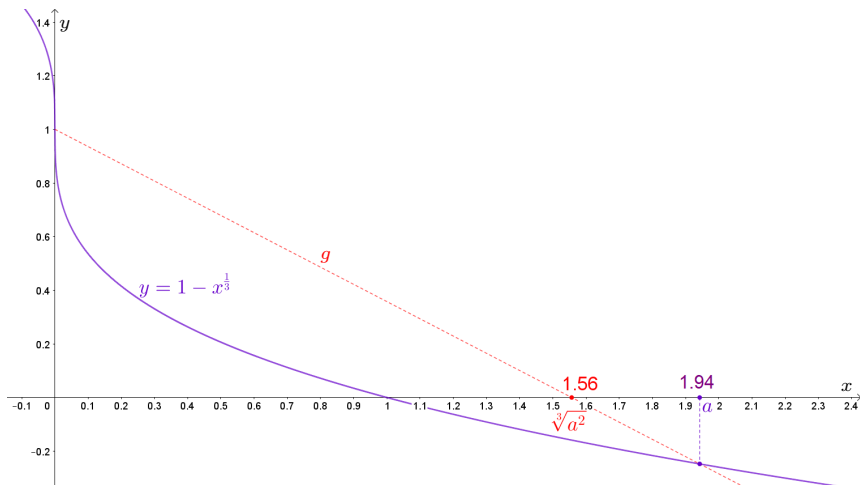
3. Konstrukce odmocnin pomocí převrácených zobecněných jednotkových parabol

Zmíníme se ještě stručně o konstrukcích, které využívají grafy převrácených zobecněných jednotkových parabol zavedených rovnicemi (4).

Příklad 2. Ukažme konstrukci n -té odmocniny kladného reálného čísla a^{n-1} , tj. $\sqrt[n]{a^{n-1}}$ pomocí převrácené jednotkové paraboly daného stupně n .

Nástin řešení. Kolmice vztyčená v bodě $A[a, 0]$ protne křivku určenou rovnicí (4) v bodě $P[a, 1 - \sqrt[n]{a}]$. Přímka $g = PV$, kde $V[0, 1]$, určená rovnicí $g: \sqrt[n]{ax} + ay - a = 0$ protne osu x v bodě $A'[\sqrt[n]{a^{n-1}}, 0]$.

Úloha 3. Nechť přímka $g = AV$, kde $A[a, 0]$ a $V[0, 1]$, protne graf převrácené zobecněné jednotkové paraboly určené rovnicí (4) v bodě P . Ukažte, že x -ová souřadnice bodu P je rovna číslu $\sqrt[n]{a^{n-1}}$ (viz obr. 10 pro $n = 3$).

Obr. 10 Konstrukce třetí odmocniny reálného čísla a^2 v případě $a > 1$ pomocí převrácené zobecněné jednotkové paraboly stupně 3

Závěr

Možnost využití zobecněných jednotkových parabol při grafickém určování odmocnin reálných čísel vyplývá ze skutečnosti, že odmocňování lze považovat za částečně inverzní operaci k umocňování. Slovo částečně je v tomto případě zásadní, neboť definiční obory těchto dvou funkcí nejsou obecně vždy shodné (např. odmocniny sudého stupně záporných čísel v oboru reálných čísel neexistují).

Poděkování. Autor děkuje touto cestou recenzentovi za cenné rady a podněty při úpravě a vylepšení obsahu tohoto článku.

Literatura

- [1] Spíchal, L.: Jednotková parabola, zlatý řez a parabolické π . *Rozhledy matematicko-fyzikální*, roč. 96 (2021), č. 1, s. 8–17.
- [2] Nikomedova konstrukce třetí odmocniny. Dostupné na: <https://demonstrations.wolfram.com/NicomedessGeometricConstructionOfPrincipalCubeRoot/>
- [3] Descartesova konstrukce třetí odmocniny. Dostupné na: <https://demonstrations.wolfram.com/DescartessMethodOfEvaluatingThePrincipalCubeRoot/>